

HANNU POUTIAINEN

KALLIO- MAALAUKSET PÄIJÄT-HÄMEESSÄ

LAHDEN KAUPUNGINMUSEON INVENTOINTI 2003

*Suomesta tunnettiin vuoden 2002 loppuun mennessä tiedossa noin 80 kalliomaalausta, näistä Päijät-Hämeestä vain yksi. Tämä vuonna 1977 löytynyt maalaus sijaitsee Heinolassa Ala-Rievelin järven rannalla. Kenttäarkeologin silmin tarkasteltuna vaikutti mahdolliselta, että maakunnan laajoilla järviolueilla voisi olla vielä löytymättömiä maalauksia. Ennakkokäsitystä vahvisti se, että maakuntarajan pohjoispuolella Kuhmoisissa ja Luhangalla sekä eteläpuolella Iitissä oli tiedossa useita maalauskohteita. Päijät-Häme näyttikin muodostavan tutkimuksellisen löytötyhjiön Kymenlaakson ja Keski-Suomen kalliomaalausalueiden välissä. Asian selvittämiseksi Lahden kaupunginmuseo järjesti 2003 inventoinnin, jossa etsittiin kalliomaalauksia lähinnä maakunnan itäosista. Kentätöyön kuluessa löydettiin yhteensä **kuusi uutta kalliomaalaukskohdetta, joista kolmessa on useita kuvioita**. Mukana kenttätöissä oli myös arkeologian harrastajia, joiden osuus inventoinnin ja dokumentoinnin onnistumiseen oli olennaisen tärkeä.*

KALLIOMAALAUSTEN ETSIMINEN

Suuri osa kalliomaalauksistamme on tullut tutkijoiden tiedoksi, kun muinaistieteen harrastajat tai muut valveutuneet maallikot ovat maalaukset löytäneet ja niistä ilmoittaneet. Vaikka useimmat maalaukset ovat löytyneet sattumalta, on niitä myös etsitty järjestelmällisesti. Maalausten etsijöinä ovat harrastajista kunnostautuneet erityisesti **Risto Kupiainen, Seppo Laatonen, Pekka Siirpää** ja **Veikko Suonio** sekä arkeologeis-

ta etenkin **Timo Miettinen**. Päijät-Hämeessä ei aiemmin ollut etsitty kalliomaalauksia järjestelmällisesti.

Päijät-Hämeen inventoinnissa kalliomaalauksia etsittiin pääasiassa toukokuun alkupuoliskolla. Valittuun ajankohtaan päädyttiin tiettyjen seikkojen perusteella: Siihen vuodenaikaan Päijät-Hämeen metsissä ei enää ole liikkumista haittaavaa lunta tai jäätä, mutta kalliot ovat vielä suhteellisen kosteita, mikä edesauttaa maalausten näkymistä; näkyvyyttä haittaavaa lehvästöä ei vielä ole, mutta valoa on jo yllin kyllin, mikä sekin parantaa mahdollisuuk-

sia havaita joskus hyvinkin heikosti erotuvia maalauksia; liikkuminen on vaivaton autolla, jalan ja veneelläkin yleensä.

Inventoijien aikomus oli tutkia kallioita enimmäkseen veneestä. Valinta perustui omiin aikaisempiin kokemuksiin ja havaintoihin: sopivat maalauskaaliot löytää ja saavuttaa huomattavasti nopeammin moottoriveneellä kuin jalan, hiihtäen tai autolla; peruskartoilta ei voi varmasti päätellä pystysuorien tai lippomaisten kallioseinämien sijaintia, joten kaikki potentiaaliset kaaliot on syytä tarkastaa, ja moottoriveneellä se sujuu vaivattomasti; osa kallioseinästä putoaa suoraan veteen tai niitä on mahdotonta tai ainakin vaikeaa saavuttaa maitse.

Talvella 2002–2003 järvien jäät olivat kuitenkin poikkeuksellisen vahvat, joten ne sulivat tavallista myöhemmin. Siksi toukokuun inventoinnista suurin osa jouduttiin tekemään maitse, minkä ansiosta löytyi yksi maalaus (Heinola, Rajakivi), jota veneilemällä ei olisi löydetty. Moottoriveneellä päästiin inventoimaan vasta toukokuun puolivälissä, joten työtä piti täydentää vielä myöhemmin kesällä. Soutuvenettä tukevamman moottoriveneen tehokas käyttö edellyttää jonkin verran ennakkosuunnittelua ja valmisteluja, aiheellista on mm. selvittää sopivat rantautumispaikat. Inventointiin tarvitaan ainakin kaksi henkilöä. Tällöin veneen laskut ja nostot sujuvat ongelmitta, järvillä liikkuminen ja suunnistaminen on nopeaa ja turvallista, kaaliot voidaan tutkia tehokkaasti ja kuitenkin riittävän tarkasti. Nyt tehdyssä inventoinnissa kahden maalauksen löytäminen (Asikkala, Leveälahti ja Asikkala, Huonpohjanvuori) edellytti veneen käyttöä.

Kohteiden etsinnässä ja paikan määrittämisessä käytettiin apuna eri mittakaavaisia perus- ja topografisia karttoja sekä satelliittipaikannusta. Tutkimusmene-

telminä käytettiin kartta-analyysiä sekä silmänvaraista havainnointia kiikareilla ja ilman. Inventointiin osallistuivat arkeologit **Hannu Poutiainen** ja **Antti Lahelma** sekä lahtelainen arkeologian harrastaja **Janne Kinnunen**. Käytännössä inventoijien määrä vaihteli eri päivinä tilanteen mukaan yhdestä kolmeen.

Löydetyt kohteet dokumentoitiin alustavasti vasta inventoinnin jälkeen. Maalauskaaliota ei puhdistettu, joten osa kuvioista on edelleen piilossa mm. jäkälän alla. Kalliopintojen peitteisyyden takia dokumentoinnissa saatu tieto maalauksen kuva-aiheista on osin puutteellinen. Inventoijien lisäksi dokumentointiin osallistuivat HuK **Anssi Malinen**, arkeologian harrastaja **Eero Siljander** ja apulaistutkija **Timo Sepänmaa**.

Vaikka inventointi pyrittiin tekemään mahdollisimman huolellisesti ja kattavasti, voi nyt tutkituilta järviltä ja jopa tarkastetuista kaaliosta tulevaisuudessa löytyä lisää maalauksia. Olosuhteet - valaistus, ilman kosteus ja jäkäläkasvusto - vaikuttavat merkittävästi kaaliomaalauksen löytymiseen. Ei ole lainkaan tavatonta, että kaaliosta, jonka tutkija on tarkastanut mitään löytämättä, paremmissa valaistusolosuhteissa kuitenkin löytyy kaaliomaalaus.

NYT LÖYTyneet KALLIO-MAALAUKSET

Vuonna 2003 löytyneet kaaliomaalaukset sijaitsivat **Asikkalan**, **Heinolan** ja **Nastolan** kunnissa. Kohteiden nimet noudattavat muotoa "kunta, järvi, kohdenimi". Suluissa on ilmoitettu peruskarttalehden numero ja yhtenäiskoordinaatit .

Heinola, Ala-Rieveli, Rautvuori (3112 12 Heinolan kk, 6795 57, 3451 14)

Kohde sijaitsee Heinolan kirkosta 7,5 km pohjoiskoilliseen, **Ala-Rievelin** pohjoisrannan länsipäässä, Rautvuorenlahden

rannalla. Maalaus, suurehko punainen maalauspinta ja kaksi punaista pientä läikkää, on erittäin jyrkkäpiirteisen ja louhikkoisen **Rautvuoren** jokseenkin suorassa kallioseinämässä jyrkän lipan alapuolella. Vuoren seinämät ovat paikoin pystysuoria, paikoin jyrkästi lippamaisia — sopivia maalauspintoja on useita.

Maalaus, joka katsoo etelään, on pienen tasanteen yläpuolella. Juuri tasanteen kohdalla on suurin, punamullalla tehty maalauspinta. Sen korkeus on 75 cm ja leveys 60 cm (alareuna tasanteen maanpinnasta 1,3 m). Sen poikki on keltaisella maalilla kirjoitettu teksti "IN MEMORIAM SAMI ABIGAIL MINTTU-KAARIN 13.9.-13.11.1974 RAKASTAEN ISÄ JA ÄITI". Tällä maalausalueella saattaa olla myös kuvioita, mutta sitä ei ilman maalauksen puhdistusta voi varmasti päätellä. Lisäksi kallion pintaa on lohkeillut pois, mikä myös vaikeuttaa mahdollisten kuvioiden hahmottamista. (Inventointi 7. 5. 2003 H. Poutiainen ja J. Kinnunen)

Heinola, Konnivesi, Rajakivi (3113 11 Konnivesi, 6788 96, 3454 05)

Rajakiven kalliomaalaus löytyi Konniveden länsirannalta, Heinolan kirkosta 5,5 km itäkoilliseen. Pienehkö kalliomaalaus, punainen läikkä, on suuressa Rajakivi-nimisessä siirtolohkareessa Heinolan kaupungin ja Heinolan maalaiskunnan entisen rajan kohdalla. Siirtolohkare on Ulppaanselkään kuuluvan Koivulahden rannalla.

Maalaus katsoo itäkoilliseen eli se on maalattu itseseinämälle. Vasemman kämmenen jälkeä muistuttava läikkä on horisontaalisesti seinämän keskivaiheilla ja maanpinnasta noin 1,3 m korkeudella. (Inventointi 9. 5. 2003 H. Poutiainen ja J. Kinnunen)

Nastola, Salajärvi, Linnakallio (3111 09 Nastola, 6766 71, 3443 31)

Linnakallion kalliomaalaus sijaitsee **Salajärven** itärannalla, Nastolan kirkosta noin 6,7 km pohjoiskoilliseen. Kohde on **Kalkolan Linnakallion** rautakautisen muinaislinnan juurella olevassa kallioseinämässä, sen länsilaidalla. Lippamaisia kohtia on useita, mutta Linnakalliolta todettiin vain yksi pieni maalauskohta. Maalaus sijaitsee jyrkästi negatiivisella, länttä kohti avautuvalla pinnalla. Pohja on muuhun kallioon verrattuna melko tumma ja epätasainen.

Maalaus on pienialainen (56 x 42 cm) eikä siinä ollut havaittavissa selviä kuvioita. Maalauksessa on kuitenkin mahdollista hahmottaa hirvieläimeltä näyttävä kuvio, vaikkakin kohta on varsin tulkinnanvarainen. Maalausalueen alareuna on 1,7 m nykyisen maanpinnan yläpuolella ja 3 m Salajärven pinnan yläpuolella. (Inventointi H. Poutiainen 19. 5. 2003)

Asikkala, Ruotsalainen, Leveälähti (3112 05 Urajärvi, 6786 32, 3439 55)

Maalausallio sijaitsee **Ruotsalaisen** lounaisosan Rutalahdessa, Asikkalan kirkosta 22 km itäkaakkoon. Kalliomaalaus, yksi tai kaksi eläinkuviota ja yksi ns. venekuvio sekä tuhoutuneita maalauskohtia, on lippamaiseksi kaartuvassa kallioseinämässä. Seinämän alue, jossa on eniten maalausjälkiä, on punertava, yläosastaan loivasti lippamainen ja alaosastaan loivasti viettävä. Maalauksen alapuolella on kapea, epätasainen ja viettävä kallioterassi. Alin selvä kuvio on 0,5 m ja ylin kuvio 2,5 m hyllyn yläpuolella. Muutoin kallioseinämä putoaa suoraan veteen.

Maalaus katsoo kaakkoon. Kallioseinämässä erottuu selvästi kolme erillistä punaista kuviota, mutta muut kohdat ovat siten rapautuneet ja kuluneet, että niistä ei voi-

nut päätellä mitään varmaa. Ruotsalaisen vedenpinnasta mitattuna alin kuvio on 2,9 m korkeudella ja ylin kuvio 5,2 m korkeudella.

Vasemmalle katsovaa hirvieläintä esittävä kuvio on maalauksentän vasemmassa laidassa, harmahtavalla kalliopinnalla loivassa seinämässä, pienen lipan alla. Kuviossa näkyy selvästi pää - kaksi korvaa ja turpa - ja kaula sekä vartalo jalakoineen. Kuvio on täyteinen eli koko sen ala on maalattu — tosin väriä on paikoin vain vähän tai ei lainkaan.

Toinen ylimmistä kuvista, lähinnä ahmaa muistuttava mahdollinen eläinkuvio, on maalauksentän vasemmassa laidassa, punertavalla kalliopinnalla ja sen lippamaisesti kaltevalla osalla. Kuvio on maalauksentässä hirvieläinkuvion yläpuolella; kuvioiden välinen korkeusero on noin 2,0 m.

Venekuvio on maalauksentän vasemmassa puoliskossa ja mahdollisesta eläinkuviosta hieman oikealle. Venettä kuvaavaan kaarevaan vaakaviivaan liittyy enemmän tai vähemmän tasaleveitä ns. miehistöviivoja, joita voi selvästi erottaa 6 kappaletta. (24. 7. 2002 Ilmo Sipilä, inventointi 15. 5. 2003 H. Poutiainen ja A. Lahelma).¹

Asikkala, Ruotsalainen,
Huonpohjanvuori (3112 06
Hopeaselkä, 6790 96, 3434 39)

Huonpohjanvuoren maalauksenttä sijaitsee Ruotsalaisen länsiosan lahdessa, Asikkalan kirkosta noin 16 km itäkoilliseen. Kalliomaalausenttä, jossa on

¹ Loppukesästä 2003 kävi ilmi, että Leveälahden kalliomaalauksen oli omalla tahollaan löytänyt **Ilmo Sipilä** veneretkellä jo heinäkuussa 2002. Sipilä kuitenkin ilmoitti löydöstään Lahden museolle ja Museovirastolle vasta vuotta myöhemmin, joten kyseinen kalliomaalaus löytyi tavallaan kaks kertaa. Erikoinen yhteensattuma, joka osaltaan kertoo siitä, että aika oli kypsä uusien kalliomaalusten löytymiselle maakunnasta.

useita kuvioita sekä kuluneita maalaukskohtia, on korkean ja jyrkkäpiirteisen Huonpohjanvuoren seinämässä, Huonpohjanlahden suulla. Kallio laskeutuu järveen tavallaan portaittain kolmessa vaiheessa. Osa maalauksista, mutta ei suinkaan kaikkia, on voitu tehdä kallioterassilla seisten. Jotkut maalauksista ovat lippamaisissa tai pystysuorissa seinämässä, jotkut jyrkästi viettävillä kalliopinnoilla. Kallioseinämä on melko suurelta osin jäkälän peitossa, ja havaitut läiskät ja kuviot ovat enimmäkseen jäkälästä vapaissa kohdissa.

Maalausjälkiä on niin harmailta kuin punertavillakin seinämän kohdilla. Kuvioita ja maalattuja kohtia havaittiin samalla kallioseinämällä kolmessa eri kohdassa, jotka suuntautuvat lounaaseen, etelään ja kaakkoon.

Maalausentän vasemmassa laidassa on alue, jonka alin maalaukskohta on 4 m ja ylin 5 m Ruotsalaisen vedenpinnan yläpuolella. Kuviot ovat suhteellisen epätaisisella, tummahkolla pohjalla. Maalausalueella on havaittavissa kaksi mahdollista eläinkuviota, joista ylempi on selvempi ja esittää täyteistä hirvieläintä. Se katsoo vasemmalle ja sen etujalat ovat joko jäkälän peitossa tai mahdollisesti tuhoutuneet. Alempi kuvio on osittain jäkälän peitossa ja se erottui muutoinkin varsin heikosti. Kuvioiden alapuolella on kapea, jyrkästi järveä kohti viettävä ja hankalakulkuinen kallioterassi. Siitä alemman kuvion alaosaan on 1 m ja ylempään 1,7 m.

Maalausentän keskellä olevan alueen alin maalaukskohta on noin 6 m Ruotsalaisen vedenpinnan yläpuolella. Maalausalueella oli havaittavissa kaksi kuviota, jotka ovat vierekkäin jokseenkin samalla tasolla. Oikeanpuoleinen on selvä, joskin puolittain jäkälän peitossa oleva ns. venekuvio, jossa on ainakin seitsemän miehistöviivaa. Vasemmanpuoleinen kuvio on niin hahmottamisen kuin tulkinnankin kannalta

huomattavasti ongelmallisempi. Kuvankäsittelyn aikana jouduttiin nimittäin toteamaan, että nyt tehdyn dokumentoinnin pohjalta kuviosta tai kuvioryhmästä ei voi esittää mitään perusteltua tulkintaa. Maalausalueen alapuolella olevasta kalliohyllystä on vasemman puoleisen kuvion alaosaan noin 2,5 m.

Maalausentän oikeassa laidassa olevan alueen alin maalauskohta on 4,0 m ja ylin kohta noin 6 m Ruotsalaisen vedenpinnan yläpuolella. Alueella oli havaittavissa useita maalauskohtia, läikkiä ja kuvioita, joista osa oli osittain kulunut ja/tai lohkeillut pois. Näistä selvimmin hahmottuvia ovat alueen yläosassa sijaitsevat kuviot, jotka tietyiltä osin muistuttavat kahta päällekkäin seisovaa, tikku-ukkomaisista ihmishahmoa. Niistä ainakaan alemmalla ei ole päätä, ja niin ylä- kuin alaraajatkin poikkeavat jossain määrin totutuista tikku-ukkohahmoista. Kuvioden tulkinta täytyykin tässä vaiheessa jättää avoimeksi. Puolisen metriä alemman kuvion alapuolella on kymmenen senttimetrin mittainen, kapea mutkitteluva pystyviiva. Se saattaisi esittää käärmettä, mutta selvien yksityiskohtien puuttuessa myös sen tulkinta jää avoimeksi. Pystyviivan alapuolella on noin metrin korkuinen ja puolisen metriä leveä läiskä. Maalausalueen alapuolella olevasta kalliotasanteesta on maalausalueen alareunaan noin metri ja yläreunaan noin 3 m. (Inventointi H. Poutiainen, J. Kinnunen 18. 8. 2003)

Asikkala, Päijänne, Patalahti (3112 06 Hopeaselkä, 6790 09, 3431 73)

Kohde sijaitsee Päijänteen eteläpään itärannalla, Asikkalan kirkosta 13 km jokseenkin itään. Kalliomaalaus, punaiset ns. venekuviot, on lähes pystysuorassa ja vain hiukan lippamaisessa kallioseinämässä. Kallio on Kinisselän pohjois-

rannalla ja pohjois-eteläsuuntaisen Patalahden länsirannalla. Kuviot ovat nykyisestä maanpinnasta noin 5 m:n korkeudella eikä seinämässä ei ole sellaista hyllyä, jonka päältä maalaukset olisi voitu maalata, joten kalliomaalauksen ikä voidaan arvioida rannansiirtymiskronologian perusteella.

Jokseenkin kaakkoon katsovassa kalliomaalauksessa näkyy ainakin kaksi venekuviota, joista toinen erottuu hyvissä oloissa erittäin selvästi: veneen muotoa osoittava kaartuva vaakaviiva ja siihen liittyvät tyyliteltyt viisi ihmishahmoa, vasemmalla peräosaa kuvaava lyhyt pystyviiva, oikealla keulaosaa ilmentävä pitkä, ylöspäin kaartuva viivan, johon liittyy hirvieläimen päätä esittävä kuvio. Vasemmanpuoleisen kuvio on osittain jäkälän alla, mutta myös siinä erottuu hirvenpääkokka ja viisi miehistöviivaa. Kuvion yläpuolella on hyvissä olosuhteissa mahdollista hahmottaa edellisiä pitempi ja samoin hirvenpääkokkainen venekuvio, mutta se on niin huonosti näkyvillä, että tulkinta on varsin epävarma. Maalauksessa näyttäisi lisäksi olevan ainakin yksi muu kuvio. (Inventointi 14. 5. 2003 H. Poutiainen ja J. Kinnunen)

PÄIJÄT-HÄMEEN KALLIO- MAALAUKSET

Päijät-Hämeestä tunnetaan seitsemän esihistoriallista kalliomaalausta. Useimmat maakunnan maalauksista sijaitsevat kapeiden lahtien suussa tai pohjukassa, veden äärellä lounaaseen, kaakkoon ja myös etelään suuntautuvissa kallioseinämissä. Topografialtaan ja suuntautumiseltaan selvimmän poikkeuksen muodostaa Heinolan Rajakiven maalaus, joka sijaitsee suuren siirtolohkareen itäkoilliseen suuntautuvassa sivussa.

Päijät-Hämeen maalauksissa tunnistettavista kuvioista yleisimpiä ovat venekuviot, joita on ainakin yhdeksän kuviota neljässä

eri kalliomaalauksessa.

Hirvieläimiä esiintyy Asikkalan Leveälahden ja Huonpohjanvuoren maalauksissa, yksi varma kuvio kummassakin. Nastolan Linnakalliossa on lisäksi yksi mahdollinen, osittain tuhoutunut hirvenkuva. Tunnistamattomia eläinkuvia on Leveälahden maalauksessa ja mahdollisesti myös Huonpohjanvuoren kallioseinämässä, yksi molemmissa.

Ihmiskuvioita sisältyy Heinolan Alarivelin ja hyvin varauksellisesti myös Asikkalan Huonpohjanvuoren kalliomaalauksiin. Heinolan Rajakivessä on yksi mahdollinen kämmenenjälki. Näiden lisäksi maalauksissa esiintyy muutamia hyvin säilyneitä, peitteisiä, osittain tuhoutuneita tai muutoin vaikeasti tulkittavia, tunnistamattomia kuva-aiheita.

Suomen kalliomaalauskohteiden yleisimmät aiheet ovat venekuviot, hirvieläimet ja ihmiskuviot. Samat aiheet toistuvat myös Päijät-Hämeen kalliomaalauksissa.

Nyt löytyneistä kohteista Heinolan Rajakiven ja Rautvuoren kalliomaalauksia ei voida ajoittaa rannansiirtymiskronologian perusteella, koska niiden juurella on maalaamiseen soveltuva tasanne. Sen sijaan Asikkalan Patalahden venekuviot sekä Leveälahden ja Huonpohjanvuoren ylimmät kuviot voidaan ajoittaa, koska niitä ei ole voitu maalata maista käsin.

Tunnetun rannansiirtymiskronologian perusteella Patalahden maalaus ajoittuisi Heinolan harjun puhkeamisen aikaan eli noin 5000 eKr. Vastaavalla tavalla Muinais-Päijänteen vesistövaiheisiin ja Heinolanharjun puhkeamiseen liittyen on ajoitettu Laukaan Saraakallion ylimmät kuviot ja Iitin Rautakannanvuoren kalliomaalaus noin 7000 vuoden ikäisiksi.² Leveälahden ja Huonpohjanvuoren ylim-

² Miettinen 2000, s. 26-27.

mät kuviot ovat hieman Patalahden maalausta nuorempia, ajoittuen nähtävästi kampakeraamisen kivikauden alkupuolelle.³

Kohdekuvauksissa ja yhteenvedossa esitetyt tulkinnat ja päätelmät Päijät-Hämeen kalliomaalauksen kuva-aiheista ja ajoituksesta ovat alustavia.

KIITOKSET

Kiitämme lämpimästi inventointiin osallistuneita arkeologeja ja alan harrastajia. Oli ilo työskennellä kalliotaiteesta innostuneiden kumppaneiden kanssa.

Kirjallisuutta:

Kivikäs, P. 1995: Kalliomaalaukset - muinainen kuva-arkisto. Jyväskylä: Atena.

Kivikäs, P. 1999: Suursaimaan, Puulan ja Muinais-Päijänteen alueen kalliomaalauksen sijaintipaikat ja korkeudet. Kalliomaalausraportteja 1/1999. s. 7-111.

Kivikäs, P. 2000: Kalliokuvat kertovat. Jyväskylä: Atena.

Lahelma, A. 2001: Kalliomaalaukset ja shamanismi. Tulkintaa neuropsykologian ja maalauksen sijainnin valossa. Muinaistutkija 2/2001.

Miettinen, T. 2000: Kymenlaakson kalliomaalaukset. Kymenlaakson maakuntamuseon julkaisuja 27. Kotka: Painokotka.

Poutiainen, H. & Lahelma, A. 2003: Uusia kalliomaalauksia Päijät-Hämeestä. Suomen Museo (artikkeli jätetty julkaistavaksi)

Poutiainen, H. & Sepänmaa, T. 2000: Kalliomaalauksen inventointi. Arkeologinen inventointi. Opas inventoinnin suunnitteluun ja toteuttamiseen, toim. Maaranen, P. & Kirkinen, T., s. 172-179.

Siikala, A.-L. 1980: Mitä kalliomaalaukset kertovat Suomen kampakeraamisen väestön uskomusmaailmasta? Suomen antropologi 1980, s. 177-193.

Siikala, A.-L. 1992: Suomalainen shamanismi. Helsinki: Suomalaisen kirjallisuuden seura.

³ Alustavat ajoitukset perustuvat Timo Jussilan ja Timo Sepänmaan Päijänteen alueen arkeologista rannansiirtymiskronologiaa käsittelevään julkaisemattomaan tutkimusaineistoon, jonka pohjana ovat olleet pääasiassa Matti Saarniston ja Olli Ristanien tutkimukset.